

A harmadik géniusz

Hamvas Bélának az a terjedelmes és emlékezetes esszéje, amelynek ihletésében jelen dolgozatom íródott, Az öt géniusz címet viseli, de az az „északi géniusz” (s azon belül elsősorban a történelmi Magyarország északi részének, az ún. Felföldnek a szellemisége), amellyel itt Az öt géniusz összefüggésrendjében főleg foglalkozni kívánok, a hamvasi öt szellemiség sorrendjének a harmadik helyén szerepel, s így az írásom fölé is ez a cím kívánkozik: A harmadik géniusz.

Kezdjük a tárgyunk közelítését Hamvas esszéjének rövid, reflektív ismertetésével.

Hamvas a „géniusz” fogalmát élesen elhatárolja a kultúra, a civilizáció, az állam és a társadalom fogalmától. A „géniusz” a szerző általános szellemi irányultságának, műveltségének, az archaikus népek szent könyveiben foglalt tanításnak megfelelően az „ég-ember-föld” összefüggésrendjében jön létre és a metafizikai örökségünkhöz, a szent könyvekhez való visszatérést célozza.

A visszatérés kezdeményezője és példája a „brahman kaszt”. Hamvas így nevezi a szellem emberét (a „brahman” egyébként, amint azt tudjuk, a hinduk tanítója, papja, orvosa volt egy személyben), aki egyedül képes a lét magasabb és alacsonyabb szférái, az „ég és föld” között a kapcsolatot fenntartani, aki egyedül tud a létezés eredeti rendjéről, egységéről. Az öt géniuszban pedig azt vizsgálja a szerző, hogy milyenek a lehetőségei e kaszt létrejöttének Magyarországon.

Nyolc, Európára is kiterjedő géniuszt különböztet meg: Dél, Nyugat, Észak, Kelet, Bizánc, a Sarkvidék, Afrika és az Atlanti partok vidéke géniuszt. A nyolc közül ötnek a nyomait fedezi föl Magyarországon. (Itt zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy Hamvas a régi Magyarország területében gondolkodik, s a célja ugyan a magyarság szellemiségének a vizsgálata, de ez egyáltalán nem jelenti, hogy a történelmi Magyarország területén élt más népeket nem veszi figyelembe. A géniusz-rendszer alapsajátossága, hogy nem a nemzeti határokhöz igazodik.) A „déli géniusz” (azaz a görög Athén és a latin Róma) hatását a Dunántúli délnyugati részében, a „nyugati géniuszt” (a nyugati ipari civilizációét) a Pozsony és Szentgothárd közötti nyugati sávban, az „északi-ét” a Pozsony-Sátoraljaújhely közötti északi hegyvonulat alatt észleli a szerző. Az Alföld a Csallóköznél kezdődik, s keleten Szatmár, délen Szabadka pontja

határolja be. Itt az ázsiai és orosz, azaz nomád kelet hatását kell látnunk, s végül a földrajzilag is zárt, körülhatárolt Erdélyben Bizáncét.

Nincs itt helyünk és időnk arra, hogy valamennyi géniusz jellemzőivel részletesen foglalkozzunk, de annyit el kell mondanunk, hogy míg a déli, nyugati és erdélyi géniuszokban lát Hamvas bizonyos pozitívumokat, addig az északiról és az alföldről egyetlen elismerő szava sincs. S bár Hamvastól természetesen minden néven nevezendő régió-öntudat távol áll, itt kell megjegyeznünk, hogy ő maga is az északi géniusz szülötte (Eperjesen született, 1897-ben).

Az északi géniusz területe egyébként „Szilézián, Csehországon, Lengyelországon és a balti államokon át Finnorszáig és a skandináv államokig ér” - mondja Hamvas. Ennek a területnek és szellemiségének s az utóbbi időben kirajzolódó és konkretizálódó Közép-Európa-fogalmunknak és szellemiségének a meglepő egyezéseit majd a későbbieknek szándékozom taglalni, de már itt is fel kell figyelniünk rá, hogy ha a fenti sorból a skandináv és balti államokat elhagyjuk, akkor tulajdonképpen azt a négy közép-európai államot kapjuk meg, amelyet néhány év óta „visegrádi négyeknek” nevezünk. Pedig Hamvas 1940-ben vázolta fel az „öt géniuszt” szellemi térképét, amikor is a „V-4”-ről természetesen még álmodni sem álmodott senki. S hogyha ez alá a térkép alá mintegy gyámszövegként oda írjuk Hamvasnak azt a mondatát, amely szerint az északi géniuszt „a nyugat kulturális provinciája”, akkor eláll a lélegzetünk. Hogy mennyivel egyszerűbb és ugyanakkor pontosabb meghatározása ez Közép-Európának azoknál, amelyeket valaha is olvastunk vagy hallottunk róla. Hamvas művéből értjük meg igazán, hogy miért nem Közép-Európa Románia vagy a volt Jugoszlávia: egyszerűen azért, mert ott már a déli, illetve a bizánci géniuszt kezdődik.

De mielőtt tovább ámuldoznánk az elképesztő analógiákon, folytassuk a Hamvas-mű áttekintését, hogy aztán tovább léphessünk eszmefuttatásunkban.

Északot — Hamvas szerint — „az jellemzi, hogy középponttalan”. Dél középpontja Athén és Róma, Nyugaté Párizs, Bizáncé Bizánc, később Sztambul, de Északnak nincs centruma. Nem fordul semmilyen irányba. Illetve magába néz, befelé és kifelé, a természetbe. Önálló műveltsége és civilizációja nincs, csak civilizáció-éhsége van, viszont számára a természet minden civilizációnál erősebb élményt jelent. Az északi ember „az embernél valamivel kevesebb, ugyanakkor több, mintha erdei állat lenne és angyal”. Nem tudja összekapcsolni az életet és a szellemet. A magyar Észak legjellegzetesebb költője — legalábbis Hamvas úgy látja — Tompa Mihály. Jellemző rá a természet-melankólia és az anamnetikus képzelet, de nincs benne metafizikai mélység. Észak — üres, beépítetlen provincia, hagyomány nélkül; történetileg nem aktív, ezért sohasem hódító, hanem mindig meghódított.

S így rakhatnánk még tovább is Hamvas sötét színeit Észak palettájára, de hogy sírva ne fakadjunk — az alakuló kép majd mindegyik vonásában saját egykori és részben mai arcvonásainkat sejtve —, azt hiszem itt befejezhetjük

Az öt géniusz ismertetését. S hajoljunk inkább közelebb a műhöz: mi érvényes belőle a ráció számára is és ma is, s esetleg mi nem.

Az egyes kultúrkörök betájolásában és jellemzésében nyugodtan egyetérthetünk Hamvassal. S leszögezhetjük azt is, hogy a mai genius locikat is jobban megérthetjük Hamvas géniusz-elmélete alapján, mintha a korábbi gyakorlatok szerint a néprajzi-nemzeti sajátosságokban, tájnyelvi vagy tájféldrajzi érdekességekben keresnénk a jellegzetességeiket.

Írókként, irodalmárokként viszont nem fogadhatjuk el a szerző géniusz-elméletéből azt a tételt, amely szerint a géniusz célja a brahman-kaszt kihordása, létrehozatala. Pontosabban ennek az irodalmunkra vonatkoztatását nem fogadhatjuk el. Az irodalom nem teleologikus képződmény, hanem önmagát kifejező nyelvi- és tudatorganizáció.

S nem fogadhatjuk el teljesen a harmadik vagy északi géniusz minősítését sem. Mi ugyanis úgy érezzük, hogy amit Hamvas erről a géniuszról elmond, az csak a 18. illetve 19. század „északi” irodalmait jellemzi. S a mi igazunkat bizonyítják Hamvas példái is. Az ő számára az „igazi nagy északi költők” Burns, Jacobsen és Hamsun. (Az első 18. századi, a másik kettő 19. századi.) A magyar „északkal” kapcsolatban Petőfit(!), Tompát és Mikszáthot emlegeti. (Mikszáthot — „babonás ateizmusa” miatt — elítélően, Petőfit pedig „naiv természetimádata” miatt alföldi születése ellenére is az északiak közé sorolva!). Igaz, más összefüggésekben említ két 20. századi szerzőt is: Krúdy Gyulát és Gulyás Pált. (Az előbbit mint pozitív példát „a mély jellemrajzra, a magasabb szellemi értékek realizálására és a formákra”, az utóbbit a Kelet és Nyugat összekapcsolójaként. Krúdyról a későbbiek során majd még mi is szólunk.) Általánosságban viszont elmondhatjuk, hogy Hamvas nem vesz tudomást a közép-európai irodalmak 20. századi szerzőiről és ezeknek az irodalmaknak a változásairól, nem látja, hogy nagyjában azon a területen, ahol ő a 18. és 19. században csak üres, beépítetlen és hagyománytalan tartományt észlel, illetve „nyugat kulturális provinciáját” látja, ott a századfordulón, Bécs és Prága centrummal egy új, sajátos géniusz van születőben.

Nem látja Wittgenstein Bécsét, nem látja a szecessziót, a prágai strukturalista iskolát, a bécsi kört, nem látja a lengyel katasztrófizmust, tragigroteszket és abszurdot. Igaz, ő Bécsét Nyugat géniuszához sorolta, de látnia kellett volna, hogy Bécs ekkor Közép-Európának, vagy ha úgy tetszik az Északi Géniusznak nemcsak adminisztratív, hanem szellemi fővárosa is, s a felsorolt szellemi áramlatok elindítói és művelői nemcsak a bécsiek voltak, hanem az Északi Géniusz szinte egész területéről odaáramlott művészek és tudósok is. (Csak egyetlen példa: a filozófusok említett bécsi körének tagja a cseh Philip Frank, a finn Erich Kaila és a dán Jørgensen is.)

S a cseh Hašekkel és Čapekkel kezdve, s a lengyel Gombrowiczsal és Witkiewiczssel folytatva hosszan lehetne sorolni az íróit is Észak Géniuszának, akik ebben az időben „a művelődés és polgárosultság eszközeit” már nem „csak átveszik és használják”, de teremtik is. S amit megteremtettek, az csak itt jöhetett létre, Északon, a kulturális provincia területén, ahol a lélek

korábban elsősorban a természet felé volt nyitott, hogy aztán az első adandó alkalommal egyszerre nyíljon ki Európa minden géniuszának irányában. Mert az Északi Géniusz provinciájának üres területére ráépülő közép-európai géniusz (nevezzük most már így az egyenletünk eddigi x-ét!) nem más, mint az európai géniuszok összességének szuverén ismerete és szintézise.

Dolgozatom további részében ennek a közép-európai géniusznak a néhány karakterisztikumát próbálom megfogalmazni, egy pillanatra sem tévesztve szem elől e géniusz azon kapcsolódásait, hagyományait, amelyek a hamvasi északi géniusz irányába mutatnak.

Kezdjük, vagy inkább folytassuk azzal a szintézisigénnyel, amelyben fentebb a közép-európai géniusz alapismérvét véltük felfedezni.

Már Hamvas is nagy erénynek és előnynek tartja, hogy a magyarság területén Európa nyolc „geniális alkotóerejéből” öt fellelhető, s direkt módon is leírja, hogy „Magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt géniusz világában egyensúlyt teremteni”. Csak ő ennek az egységnek, ahogy arról fentebb már szóltunk, sem a múltban, sem a jelenben nem látja megvalósulását. Persze műveltsége, félelmetes olvasottsága mellett fel sem tételezhetjük, hogy a 20. századi változásokat úgy nem látja, hogy elkerülték volna a figyelmét, sokkal inkább arról lehet szó, hogy ő a közép-európai szintéziskísérleteket egyszerűen nem találta szintéziseknek. S azért nem tesz róluk említést sem. Gombrowiczék és Hašekék szintézise ugyanis afféle negatív szintézis. Ezek a szerzők az Európa-tudatukat arra használták föl, hogy részben vagy egészben — s mindegyik a maga módján — megtagadják Európát. Közép-Európában nem drámák és regények, hanem antidrámák és antiregények, groteszk tragédiák és abszurdjátékok születtek és születnek, ebben az új európai géniuszban úgy van benne Európa, mint az itatóspapírban a felitatott írás: fordítva. Az irodalmi Közép-Európa a század első felében, de különösen a harmincas években Európa tudathasadása. De hogy az egész kétfelé hasadjon, ahhoz előbb egésznek kell lennie. Az európai géniuszok sehol sem annyira szimultán-jelenlevők, mint éppen Közép-Európának ezekben az anti-opuszaiban. És kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán másként az együttlétük, hogy megvalósítható-e Hamvas elképzelése és programja: igazodhat-e egy hagyományok és Európa-igenlő mű egyszerre Dél derűs életeszményéhez, a Nyugat kultiváltságához és szociális egyensúlyához. Észak természetközelségéhez és érzékenységéhez, Kelet szabadságvágyához és Erdély szövevényes gazdagságához, bizánci rafináltságához?

Tény, hogy Gombrowicz Operettkájában inkább együtt van a teljes Európa, mint mondjuk Thomas Mann regényeiben. Közép-Európa géniusza a teljes Európa emlékezete, s ilyen értelemben talán inkább lenne köthető Spenglerhez, mint Hamvashoz: Spengler a Nyugat alkonyáról ír, amely alatt természetesen Európa alkonyát érti. A közép-európai géniusz Európa éjszakája. Amnéziája és lidérces emlékezete.

S ez az Európa-amnézia és -emlékezet folytatódik — valamelyest oldottabb formában — a második világháború utáni, de különösen a hetvenes és

nyolcvanas évekbeli közép-európai géniusz legjobb műveiben: a lengyel Zbigniew Herbertében és Tadeusz Rózewiczben, a litván-lengyel Miłosz Czesławéban, a cseh Bohumil Hrabaléban, a cseh-morva Milan Kunderáéban s a magyar Mészöly Miklóseban és Esterházy Péterében. Mikor Danilo Kiš — aki természetesen szintén beletartozik e sorba — a közép-európai közös nevezőt keresi, szintén úgy látja, hogy ez a közös nevező nem más, mint „a kultúra immanens jelenléte, allúziók, reminiszcenciák és a teljes európai örökségből vett idézetek képében a mű tudatossága, ami nem ront a spontaneitáson, egyensúlyozás az ironikus pátosz és a lírai távolságtartás között”.

De itt, Danilo Kišnél meg kell állnunk egy pillanatra a fejtegetésünkben. E szerb-magyar íróval mintha túlságosan délre futottunk volna a Hamvas által kimért Északi Géniusz területétől. Persze elindultunk már a déli irányban Esterházyval és Mészölyvel is, de azért Szabadka (Danilo Kiš születési helye) mégiscsak nagyon mélyen az Északi Géniusz régiója alatt van.

Az ellentmondást esetleg feloldó kulcsszó viszont itt azt hiszem, éppen Szabadka.

Emlékezzünk: Hamvas a Keleti Géniusz (az Alföld) legdélibb pontját éppen Szabadkában határozta meg. De az eljárásában valami bizonytalanság érezhető, mikor ehhez a térhez megfelelő irodalmat vagy egyéb művészeteket keres. Minden géniusz esetében megnevezi az általa ott reprezentánsnak tartott írókat, költőket (még az északi térben is látja legalább Mikszáthot és Tompát, ha nincs is jó véleménnyel róluk), az Alföldről szólva viszont egyetlen író vagy művész nevét le nem írja. (Móricz Erdélyét és Rózsa Sándorát megemlíti ugyan, de írásának más fejezetében, nem az Alföld vonatkozásában, és természetesen elítélően, mint a külsőség, az arénaszerűség, a látványosság példáit.) Mintha a Kelet Géniuszának területe üresen, irodalom és művészetek nélkül ásitozna, mintha Kelet szellemissége nálunk csak viselkedésben, életmódban, lakáskultúrában, vagy ahogy Hamvas mondja: az objektív pszichében tárgyiasult volna. S ismerjük be: Dugonics 18. századi, Tömörkény 19. századi, s a népi írók 20. századi Alföldjét tekintve Hamvas Alföld-képe érvényes is.

Ha viszont ez a szellemi régió ennyire „üres”, akkor nem logikus-e, hogy az új, most születő, illetve Közép-Európa formájában újjászülető Északi Géniusz igyekszik betörni ebbe a kitöltetlen térbe? Különösen akkor, ha a két géniusz alapadottságaiban közös vonások is vannak (például a csodához való viszony, az álmodozás tulajdonsága, s a tájnak valami fátyolos, álmos kisugárzása). Bizony, ki kell mondanunk, amit Hamvas még nem mondhatott ki, mert esetleg nem látott: a 20. században a lengyel és cseh Észak közép-európai géniusz formájában szinte anektálta a magyar Keletet (s Danilo Kiš rá a példa: nemcsak a magyart), hogy az napjainkra aztán szinte közép-európai legyen az anektáló Északnál (sőt anektálódott ilyenformán az a magyar Dél, azaz Dél-Dunántúl is, amelyről Hamvas azt írja, hogy az idők során „letöredezett” róla a Déli Géniusz kultúrája. A szekszárdi Mészöly Miklós élet-

műve úgy „dunántúli”, hogy a közép-európai géniusznak egyik legpregnánssabb megtestesülése.)

S ezek után — e Hamvas-ihlette gondolatsorunknak mintegy csodájaként — már csak egy kérdés megválaszolása van hátra: hogyan viselkedett e folyamatok közepette a Magyar Északi Géniusz, vagyis az az egykori magyar Felföld, amelynek területén, illetve területének egyik jelentős poliszában (értsd: Pozsonyban) mindez most elhangzik? írói, költői közül miért csak Mikszáthról és Tompáról volt szó az eddigiek során, hol maradt a zólyomi Balassi Bálint vagy az alsósztrégovai Madách Imre, hogy csak a legnagyobbakat említsem? S Tompa Mihály és Danilo Kiš között, azaz abban az időszakban, amikor az Északi Géniusz közép-európai géniusszá alakulva az alföldi és dél-dunántúli géniust is bekebelezte, a magyar Felföld területén nem született vajon említésre méltó irodalom? Kassák Lajos talán nem volt érsekújvári? És Márai Sándor nem volt testestül-lelkestül kassai?

Olyan kérdések ezek, amelyekre az itteni pozsonyi közönség joggal vár választ, s én nem is akarok a válaszadás elől kitérni, csak sajnos, a válaszom nem egészen az lesz, amit esetleg várnak tőlem. Én ugyanis egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy Hamvas a fentebb felsorolt felföldi születésű írókat nem emlegeti. Ugyanis még Arany Jánost is csaknem megrója amiért az csak „alföldi, nyugati és erdélyi”, s nincs műveiben jelen az Északi és Déli Géniusz is. Mi ugyan fentebb felvetettük a kérdést, hogy lehet-e vajon egy hagyományos vagy pontosabban nem „közép-európai” műben (s itt a „közép-európai” kifejezést a „géniusz”, a szellemi áramlat, sőt irodalmi irányzat értelmében használom) egyszerre működtetni mind az öt európai géniust, de ez természetesen nem jelenti, hogy ne látnánk: minél több géniuszhoz kapcsolódik egy mű, annál telítettebb, annál egyetemesebb az érvénye. Nos, ha mondjuk Balassi életművét ilyen szempontból vizsgáljuk, lehetetlen nem látnuk, hogy a szerző görög-latin, olasz (Petrarca) és újlatin-humanista olvasottságának — műveltségének megfelelően, a versei túlságosan derűsek és vitálisak, azaz déliek, és csak déliek (még ha kesereg vagy átkozódik is, a szerelemért, azaz az életért teszi), hogy északi borongást és meghatározó természetközelséget, ha úgy tesszük genius locit, ezekben a versekben hiába keresnénk, s hiába keresnénk például a Nyugati Géniusz bölcséleti mélységét, metafizikáját is; hasonlítsuk csak a Balassi-verseket össze a nyugati kortárs Pierre Ronsard verseivel! Madáchról viszont épp ellenkezőleg, azt kell mondanunk — s én fájó szívvel mondom ezt, mert nekem Madách egyébként szívügyem —, hogy túlságosan is nyugati, és csak nyugati tájoltságú, fausti kultúrájú. S egyoldalúan nyugati-avantgárd irányzatossága miatt hasonlóan kell vélekednünk — micsoda paradox párhuzam! — Kassák Lajos „északiságáról” is.

Markánsan szimultán északi, nyugati és déli viszont Márai Sándor életműve, s mint ilyen, visszautal a nagy archetípusra, Krúdy Gyula jelent múlttá álmódó epikájára. Igaz, hogy ez utóbbi „Bolzanója” erősen Nyíregyházát formázza, hogy a „nyíri pajkosokban” több a keletiesen dühödtt szabadságvágy, mint a déli derű, de azért ők ketten, Krúdy és Márai azok, akik úgy

„északiak”, hogy más európai géniuszokkal is teremtő-alkotó kapcsolatban állnak s ők ketten jelentik az átmenetet, a kapcsot a tisztán északi géniusz és a közép-európai szintézis között. Következésképp a mai egyetemes tájolságú olvasó számára az ő északi „genius locijuk” a legfelfoghatóbb a létezők közül.

Az ilyenfajta állításaim persze — bizonyítás, érvelés, dokumentálás híján — inkább csak jelzései valaminek, mint ahogy az egész dolgozatom is csak jelezni akart bizonyos lehetőségeket Hamvas Béla géniusz-elméletének a mai felhasználását illetően. Jelezni akarta, hogy Az öt géniusz című esszé nem göcsörtös törzsű, keserű levelű óriás fa, amely „tündöklő szépséggel magasodik a táj fölé — és nem jó semmire” (Dúl Antal írja ezt a mű 1988-as kiadásának utószavában), hanem nagyon is mai tanulságokat kínáló mű; hogy én ennek a műnek az összefüggésrendjében találtam meg a módját az általunk sokszor csak a provincializmus szinonímájaként értelmezett regionalizmus általánosabb értékévé, sőt irodalmi minőséggé emelésének, s hogy Az öt géniusz ihletésében találtam vissza a más írásaimban még régebben leírt közép-európai szellemiség (irányzat, áramlat, iskola, kinek hogy tetszik) gyökereihez is. Mindennek a bizonyítása persze újabb tanulmányokat igényelne.